

Journal of Social Intervention: Theory and Practice –
2022 – Volume 31, Issue 1, pp. 4–23
<http://doi.org/10.18352/jsi.682>

ISSN: 1876-8830

URL: <http://www.journalsi.org>

Publisher: Rotterdam University of Applied Sciences
Open Access Journals

Copyright: this work has been published under a
Creative Commons Attribution-Noncommercial-No
Derivative Works 3.0 Netherlands License

Dr. Saskia Welschen is a researcher and lecturer in Urban
Social Work at the Amsterdam University of Applied
Sciences. E-mail: s.i.welschen@hva.nl

Prof. dr. Mieke Schrooten is a lecturer and researcher in
Social Work at Odisee University of Applied Sciences and
the University of Antwerp. E-mail: mieke.schrooten@odisee.be

Correspondence to: Mieke Schrooten
E-mail: mieke.schrooten@odisee.be
Category: Research

**SOCIAAL SCHADUWWERK:
INFORMELE
SOCIAALWERKPRAKTIJKEN IN
BELGIË EN NEDERLAND**

**HIDDEN VOLUNTARY SOCIAL
WORK: INFORMAL SOCIAL
PROTECTION IN BELGIUM AND
THE NETHERLANDS**

**MIEKE SCHROOTEN,
SASKIA WELSCHEN**

SAMENVATTING

Naast formele instellingen en organisaties zijn er in het sociale landschap heel wat informele initiatieven actief, die feitelijk ook aan sociaal werk doen. Informele spelers bieden hulp,

zorg of steun aan hun leden en bezoekers, en/of vervullen een brugfunctie naar formele welzijnsorganisaties. Zij vervullen die rol in het bijzonder voor doelgroepen die om verschillende redenen afstand of drempels ervaren tot het formele zorg- en welzijnsaanbod. Ondanks de belangrijke rol die zij opnemen, zijn deze spelers vaak nog onbekend terrein voor zowel formele zorg- en welzijnsactoren als voor beleidsmakers. Gebaseerd op onderzoek uit België en Nederland werpen we in dit artikel licht op dit 'sociaal schaduwwerk', haar kenmerken en werkzame bestanddelen. Ook bekijken we het schaduwwerk in relatie tot formele sociaal werk organisaties en de (lokale) overheid. Ondanks de mogelijke meerwaarde van samenwerking blijkt het in de praktijk niet eenvoudig om een duurzame en gelijkwaardige samenwerkingsrelatie op te bouwen of om het sociaal schaduwwerk vanuit de overheid effectief te ondersteunen. Het bewaken van de eigenheid van informele spelers vormt hierbij een bijzonder aandachtspunt.

TREFWOORDEN

Informeel sociaal werk, sociaal schaduwwerk, vermaatschappelijking, participatiesamenleving, burgerinitiatieven

ABSTRACT

In addition to formal welfare institutions, there are many informal initiatives in the social landscape that are engaged in social work. These informal actors offer help, care or support to their members and visitors, and/or fulfil a bridging function to formal welfare organisations. They fulfil this role in particularly for target groups that experience distance or barriers to the formal care and welfare system. Despite the important role they play, these actors are often still unknown territory for both formal care and welfare actors and policymakers. Based on research from Belgium and the Netherlands, this article sheds light on this hidden voluntary social work and its characteristics. We also examine hidden voluntary social work in relation to formal welfare organisations and the (local) government. Despite the potential added value of cooperation, it is not easy to build up a sustainable and equal cooperative relationship, or for the government to effectively support hidden voluntary social work. Safeguarding the uniqueness of informal players is a particular concern.

KEYWORDS

Informal social protection, hidden voluntary social work, participation society, citizens' initiatives

INLEIDING

2020 gaat de geschiedenisboeken in als het jaar waarin het coronavirus zich wereldwijd verspreidde. Tot op de dag van vandaag heeft deze pandemie een grote impact op diverse aspecten van ons leven. Tegelijkertijd leidde de pandemie tot veel solidariteit. Mensen naaiden mondkmaskers, deden boodschappen voor anderen die hun huis niet konden verlaten of engageerden zich op andere manieren. Heel wat hulp- en solidariteitsacties die in deze periode ontstonden, kunnen we als sociaalwerkpraktijken bestempelen. Gentse burgers en informele vrijwilligersorganisaties richtten bijvoorbeeld een Solidariteitsfonds op dat specifiek mikt op kwetsbare burgers. De Belgisch-Turkse organisatie Femmes Epanouies et Actives was een belangrijke schakel in de informatiestroom tussen het lokaal bestuur van de Brusselse gemeente Schaarbeek en de lokale gemeenschappen. Stichting Carabic, een zelforganisatie die kwetsbare bewoners steunt in Amsterdam Zuidoost, begon tijdens de eerste lockdown een eigen voedselbank die tot op de dag van vandaag honderden gezinnen van voedsel voorziet.

De sociaalwerkpraktijken die deze initiatieven de afgelopen jaren ondernomen hebben, zijn een voorbeeld van 'sociaal schaduwwerk'. Deze term verwijst naar het werk van actoren die officieel geen deel uitmaken van het formele sociale landschap, maar die in de praktijk wel degelijk aan sociaal werk doen (Schrooten, Thys, & Debruyne, 2019a). Tijdens, maar zeker ook al voor coronatijden, maakt sociaal schaduwwerk een belangrijk onderdeel uit van de dagelijkse ondersteuning voor aanzienlijke groepen (stads)bewoners.

Het veld van sociaal schaduwwerk is heel divers: heel wat etnisch-culturele zelforganisaties, burgerinitiatieven, religieuze en levensbeschouwelijke organisaties en sportinitiatieven kennen informele vormen van (sociale) hulp- of dienstverlening. Dit kan allerlei vormen aannemen, gaande van het ondersteunen van mensen bij bepaalde ingrijpende gebeurtenissen tot materiële steun geven, juridisch advies verstrekken, politiserend werken en inzetten op gemeenschapsopbouw en empowerment.

Ondanks het feit dat sociaal schaduwwerk een belangrijk onderdeel uitmaakt van de dagelijkse ondersteuning voor aanzienlijke groepen (stads)bewoners, zijn deze initiatieven niet altijd even zichtbaar, zowel nu als voor er sprake was van corona. Studenten sociaal werk leren amper over hun bestaan en rol tijdens hun opleiding, maar ook voor sociale professionals en beleidsmakers zijn ze nog vaak onbekend. We zien dat de welzijnssector en de informele

sociaalwerkpraktijken tot op heden nog veelal gescheiden werelden zijn. De kennis over elkaars bestaan en werking is beperkt, wat leidt tot wederzijdse vooroordelen en misvattingen (Schrooten et al., 2019a).

In dit artikel willen we de onzichtbaarheid van sociaal schaduwwerk doorbreken. Onze centrale boodschap is dat sociaal schaduwwerk een essentiële rol opneemt in het sociaal werk landschap, hiervoor erkenning verdient en – met bepaalde voorwaarden – versterkt dient te worden. We baseren ons hierbij op verschillende onderzoeksprojecten uit België en Nederland in de periode 2009-2021 (o.a. Lucas, Hoijtink, Welschen, & Veldboer, 2021; Schrooten, Withaecx, Geldof, & Lavent, 2015; Schrooten, Thys, & Debruyne, 2019b; Welschen, Lucas, Hoijtink, & Veldboer, 2020a; Welschen, Lucas, & Hoijtink, 2021).

ACHTERLIGEND ONDERZOEK SOCIAAL SCHADUWWERK

De Belgische onderzoeksprojecten, waarbij de eerste auteur betrokken was, startten vanuit het praktijkgericht wetenschappelijk onderzoek (PWO) 'Werken met transmigranten' (Odisee Hogeschool, 2013-2015). Dit onderzoek gaf inzicht in de welzijnsnoden van mensen met een complex migratietraject en de (informele) spelers bij wie zij ondersteuning vinden (Schrooten et al., 2015). Naast een uitgebreid literatuuronderzoek namen de onderzoekers 54 diepte-interviews af met nieuwkomers en organiseerden ze vier focusgroepen met twintig formele en informele hulpverleners. Het thema informele sociaalwerkpraktijken werd vervolgens verder onderzocht in het project 'Grensoverstijgend sociaal werk' (Odisee hogeschool, 2017-2019), waar het boek *Sociaal schaduwwerk* (Schrooten et al., 2019b) is ontwikkeld, in co-creatie met diverse actoren uit het formeel en informeel sociaal werk en het beleid.

Vanuit de opgedane kennis in de vorige projecten werden twee nieuwe PWO-onderzoeksprojecten ontwikkeld, die vandaag nog steeds lopen. Het eerste onderzoek, 'Informele sociaalwerkpraktijken rond verborgen thuisloosheid in het Brussels Gewest' (Odisee Hogeschool, 2019-2022), onderzoekt de rol die informele spelers opnemen in de ondersteuning van mensen in (verborgen) thuisloosheid. Dit onderzoek startte met een *scoping review*, waarbij de bestaande kennis en -lacunes in beeld zijn gebracht (Deleu, Schrooten, & Hermans, 2021). Een tweede fase bestond uit een survey bij 160 non-profit organisaties in Brussel. Vervolgens deden de onderzoekers vijf casestudies bij informele sociaalwerkpraktijken in Brussel, telkens bestaande uit participerende observatie en diepte-interviews met medewerkers en vrijwilligers. Momenteel vinden diverse trajecten van actieonderzoek plaats.

Het tweede lopende onderzoek, 'Sociaalwerkpraktijken in Brusselse religieus geïnspireerde initiatieven' (Odisee Hogeschool, 2021-2024) focust op de welzijnspraktijken van religieus en levensbeschouwelijk geïnspireerd sociaal schaduwwerk en hun verhouding tot formele sociaal werk organisaties en de overheid. De focus ligt daarbij op de doelgroep mensen met een precair verblijfsstatuut. Momenteel zijn de onderzoekers bezig met een literatuurstudie en verkennende gesprekken met verschillende organisaties.

De Nederlandse onderzoeksprojecten die ten grondslag liggen aan dit artikel, werden uitgevoerd als onderdeel van een meerjarig onderzoeksprogramma (2019-2022) naar de versterking van de sociale basis, door de Hogeschool van Amsterdam uitgevoerd binnen de Werkplaats Sociaal Domein Amsterdam en Omgeving. In 2019 voerde de tweede auteur met collega's van de Werkplaats een kwalitatief onderzoek uit naar de toegankelijkheid van sociale basisvoorzieningen in de Amsterdamse wijk Geuzenveld. Onderdeel van dit onderzoek waren tien diepte-interviews met personen die aan informeel sociaal werk doen en een rol vervullen als schakel tussen bewoners en formele welzijnsvoorzieningen (Welschen et al., 2020a). Daarnaast werden voor dit onderzoek 19 professionals en 34 bewoners uit Geuzenveld geïnterviewd.

In 2020 en 2021 verrichte de tweede auteur met collega's literatuuronderzoek naar sociaal schaduwwerk (Welschen et al., 2020a) en twee onderzoeken naar informele sociaalwerkpraktijken in twee Amsterdamse wijken, Holendrecht in Amsterdam Zuidoost (Welschen et al., 2021) en de Jan Maijebuurt in Amsterdam-West (Welschen & De Lange, 2021). Voor die onderzoeken zijn met vijftien informele aanbieders van sociaal werk één of meerdere diepte-interviews en een groepsinterview afgenomen. Deze respondenten varieerden van vrijwilligers van levensbeschouwelijke organisaties tot vrijwillige aanbieders van sportactiviteiten voor jongeren. Doel van het onderzoek was om praktijken van sociaal schaduwwerk in deze Amsterdamse contexten gedetailleerd te beschrijven, en te onderzoeken hoe aanbieders van sociaal schaduwwerk zich verhouden tot formeel sociaal werk en tot de lokale overheid. Daarbij stonden - passend bij de gekozen dataverzamelmethode - de perspectieven van de aanbieders van sociaal werk centraal. In het onderzoek in de Jan Maijebuurt werd daarnaast specifiek ingegaan op vormen van ondersteuning van informeel sociaal werk door de lokale overheid.

We starten dit artikel met een definiëring van sociaal schaduwwerk, de beschrijving van enkele werkzame bestanddelen daarvan en een aantal voorbeelden van sociaal schaduwwerkpraktijken. Vervolgens zoomen we uit en bekijken we het schaduwwerk in relatie tot de omgeving. Om informele sociaalwerkpraktijken en de rol die zij (kunnen) spelen te duiden, gaan we in op

de context waarin deze praktijken zich bevinden. Hierna kijken we naar de relatie van sociaal schaduwwerk tot formele sociaalwerkpraktijken en de (lokale) overheid en de kwesties die zich in die relaties voordoen. We besluiten met een reflectie op de vraag hoe het sociaal schaduwwerk versterkt kan worden, zonder hun autonomie en eigenheid onder druk te zetten.

SOCIAAL SCHADUWWERK: BETEKENIS EN KENMERKEN

Sociaal schaduwwerk verwijst naar informele sociaalwerkpraktijken die niet door professionals worden uitgevoerd. Dat is mogelijk vanuit een onderscheid tussen sociaal werk als professie en sociaal werk als praktijk (De Bie, 2011; Roose, Spierts, & Hoijtink, 2020). Sociaal werk als professie verwijst naar sociaal werk dat door beroepskrachten wordt uitgevoerd. Zij hebben een publiek mandaat en een beroepsopdracht om zich voor bepaalde maatschappelijke kwesties in te zetten. Als we sociaal werk als praktijk opvatten, komt een bredere scope aan actoren in beeld. Daaronder vallen bijvoorbeeld actieve burgers of vrijwilligers, die maatschappelijke kwesties aanpakken op een manier die sterk overeenkomt met de uitgangspunten van het sociaal werk als professie, zoals die zijn vastgelegd in de globale definitie (IASSW General Assembly & IFSW General Meeting, 2014). In de internationale literatuur worden deze praktijken soms aangeduid als *voluntary social work* (La Cour & Højlund, 2008) of meer specifiek *hidden voluntary social work* (Borell & Gerdner, 2011).

Sociaal schaduwwerk is verwant aan informele zorg, maar onderscheidt zich tegelijkertijd van andere vormen van informele zorg zoals mantelzorg en zorg door burens en familie. Het gaat om sociaalwerkpraktijken door mensen die zich engageren rond een zorg- of ondersteuningsnood die verder reikt dan het individuele en strikt persoonlijke. De informele ondersteuning en zorg vanuit het sociaal schaduwwerk richt zich juist expliciet op het verbeteren van de sociale positie op groepsniveau.

Het begrip sociaal schaduwwerk werd in 2019 geïntroduceerd door Belgische sociaal werk onderzoekers (Schrooten et al., 2019b). Met die term verwijzen zij naar twee aspecten. Ten eerste slaat het gebruik van 'schaduw' op de relatieve onzichtbaarheid van deze informele sociaal werk praktijken: veel van deze praktijken vinden plaats onder de radar van overheid, de formele zorg- en welzijnssector en de bredere samenleving. Ten tweede verwijst de term 'schaduw' naar de doelgroep van het sociaal schaduwwerk. Heel wat van dit soort initiatieven werken met personen en groepen die bij de lokale overheid en bij formele zorg- en welzijnsinstellingen niet goed in beeld zijn.¹ Dat is onder meer te verklaren vanuit hun werkwijze, die zich kenmerkt door een grote laagdrempeligheid en flexibiliteit.

Laagdrempelig en flexibel

Typerend voor sociaal schaduwwerk is dat hun publiek het ervaart als laagdrempelig, omdat ze het niet associëren met hulpverlening en mensen er niet gedefinieerd worden door een hulpvraag (Schrooten et al., 2019b; Welschen et al., 2020b). Mensen komen bij elkaar voor het sociale contact of omdat zij een gedeelde interesse hebben, zoals het geloof, een sport of een gedeelde culturele achtergrond (*community connectedness*) (Fretwell, Osgood, O'Toole, & Tsouroufli, 2018). Op deze ontmoetingsplekken kan - soms pas na verloop van tijd - de ruimte ontstaan om een hulpvraag te formuleren en om geholpen te worden, maar het is niet het primaire doel van de ontmoeting. Het contact ontwikkelt zich in een natuurlijk tempo door *slow social work* (Engbersen & Lupi, 2015) en het bieden van een luisterend oor, eerder dan door een oplossingsgerichte aanpak.

Er hoeft geen duidelijk onderscheid te zijn tussen hulpvrager en hulpgever. Het contact is gebaseerd op wederzijds vertrouwen en herkenning, gegroeid in een wederkerige relatie met een zekere mate van continuïteit en intimiteit (Hernández-Plaza, Alonso-Morillejo, & Pozo-Muñoz, 2006). Deze aanpak zorgt ervoor dat informele spelers een breder beeld krijgen van de mens en de problematiek die er speelt.

Vanuit hun flexibiliteit kunnen informele spelers snel gehoor geven aan de specifieke behoeften van mensen die geen of beperkte toegang hebben tot de formele verzorgingsstaat, zoals mensen zonder geldige verblijfsvergunning of verzoekers om internationale bescherming. Onderzoek wijst uit dat informele (trans)lokale actoren vaak een tijdelijk of langdurig vangnet bieden aan nieuwkomers (Hernández-Plaza et al., 2006; Schrooten & Meeus, 2020). Maar sociaal schaduwwerk bereikt ook personen die om andere redenen drempels ervaren tot het ondersteuningsaanbod van formele zorg- en welzijnsinstellingen, zoals taalbarrières, schaamte, eerdere negatieve ervaringen met hulpverlening of angst voor de consequenties van het zoeken van formele hulp (Sannen, 2003; Welschen et al., 2020b).

Het sociaal schaduwwerk vormt een heel divers veld. Om deze diversiteit te illustreren, geven we een paar concrete voorbeelden van sociaal schaduwwerkpraktijken in België en Nederland. Ondanks de grote diversiteit delen zij de genoemde kenmerken van laagdrempeligheid en flexibiliteit.

Nisa4Nisa, een Amsterdamse zelforganisatie, is gericht op ontmoeting en versterking van migrantenvrouwen. In de context van deze laagdrempelige activiteiten signaleren vrijwilligers

en medewerkers geregeld zware problematieken, waarmee de vrouwen niet eerder bij formele hulpverlening aanklopten, zoals drugsverslaving en huiselijk geweld. Nisa4Nisa helpt deze vrouwen de weg te vinden naar de juiste hulpverlening, gaat mee naar formele instanties en vervult een bemiddelende rol (Grosfeld, 2019).

Voor de voetbalclub KFC City Pirates uit Antwerpen vormt het sociaal engagement een even belangrijke pijler van hun werking als het sportieve. Hun sociaalwerkpraktijken bestaan onder meer uit coaching van jongeren, straathoekwerk en toeleiding naar (studenten)werk (Pradolini & Coppieters, 2019).

Toen in 2015 steeds meer asielzoekers noodgedwongen hun toevlucht zochten in een park in Brussel en een gecoördineerde reactie van de staat of professionele ngo's op deze precare situatie uitbleef, zetten Belgische burgers zelf een informeel systeem op om migranten opvang te bieden bij mensen thuis. Zo ontstond het Brusselse Burgerplatform voor Steun aan Vluchtelingen (Nobbe & Schrooten, 2021).

Recent onderzoek bij Rotterdamse religieuze en levensbeschouwelijke organisaties (lbo's) toont aan dat het overgrote deel van deze organisaties informele hulp, zorg of onderlinge steun aanbiedt aan leden van de eigen gemeenschap. Als al het maatschappelijk werk van de vrijwilligers in deze lbo's betaald moest worden, zou dat de stad Rotterdam jaarlijks 195 tot 365 miljoen euro kosten (Van den Toorn, Davelaar, Hamdi, Reches, & van Keulen, 2020).

SOCIAAL SCHADUWWERK OP HET KRUISPUNT VAN MAATSCHAPPELIJKE DEBATTEN

Informele spelers verschillen onderling sterk in de mate waarin zij (on)afhankelijk zijn van overheidsondersteuning of -bemoeienis, samenwerken met formele spelers of zelf (deels) formaliseren (Schrooten, Thys, & Nolf, 2017). Ook verschillen zij in de mate waarin zij gezien, herkend en erkend worden door de lokale overheid en de bredere samenleving.

De zichtbaarheid en erkenning van het sociaal schaduwwerk wordt beïnvloed door de zogenaamde civiele stratificatie van informeel initiatief: de positie die een informele speler inneemt in het maatschappelijk middenveld ten opzichte van andere spelers en de (lokale) overheid, in termen van financieel, menselijk, symbolisch en sociaal kapitaal (Ramakrishnan & Bloemraad, 2008; Schrooten et al., 2019b; Welschen et al., 2020a). Deze civiele stratificatie maakt dat er tussen informele

spelers grote verschillen zijn in de mate van zichtbaarheid, erkenning, invloed en toegang tot hulpbronnen.

Die verschillen moeten begrepen worden vanuit de bredere maatschappelijke context waarbinnen schaduwwerk plaatsvindt. Informele sociaalwerkpraktijken ontstaan en functioneren niet in een vacuüm, maar situeren zich op de kruising van heel wat actuele debatten en bredere maatschappelijke ontwikkelingen. Die hebben invloed op de zichtbaarheid en de mate van waardering en erkenning van sociaal schaduwwerk. We bespreken hier twee ontwikkelingen die in de context van ons thema bijzonder relevant zijn: de vermaatschappelijking van zorg en ondersteuning (o.a. Koops & Kwekkeboom, 2005) en de groeiende diversiteit van de stedelijke samenleving.

Vermaatschappelijking

De Vlaamse overheid zet al een aantal jaren sterk in op een vermaatschappelijking van de zorg (Vandeurzen, 2014). Volgens deze visie verloopt de zorg voor kwetsbare burgers geïntegreerd in de samenleving. Een intensievere inzet van informele zorg door familie, vrienden, burens en vrijwilligers moet ervoor zorgen dat ouderen langer thuis kunnen blijven wonen, psychiatrische patiënten niet noodzakelijk in een instelling verblijven en kinderen met een beperking naar het gewone onderwijs kunnen gaan (Schrooten et al., 2019a). In Nederland ligt de nadruk al langer op de eigen verantwoordelijkheid van bewoners, het stimuleren van onderlinge zorgzaamheid en ondersteuning, en een focus op actief burgerschap als onderdeel van de transitie van een klassieke verzorgingsstaat naar een participatiesamenleving (Van Ewijk, 2009). Binnen die context is er een toenemende rol voor de sociale basis in het bredere domein van zorg en welzijn; "het terrein van laagdrempelige voorzieningen in de eigen wijk, van zelf- en samenredzaamheid binnen de lokale gemeenschap" (zie ook Van Pelt & Repetur, 2018; Welschen et al., 2020b, p. 54).

Het 'vermaatschappelijkingsideaal' dicteert dat burgers en bewoners hun primaire ondersteuning in de eerste plaats zoeken binnen de eigen, informele sociale netwerken. Vrieling en Verhoeven beschrijven hoe er in dat verband sprake is van "een politiek bestuurlijke herwaardering van particulier initiatief" (2011, p. 378) en hoe lokale overheden zich steeds actiever richten op de ondersteuning daarvan. Burgerinitiatief verwijst naar initiatieven waarbij "burgers zich inzetten voor een maatschappelijk relevant doel of een publiek belang door zelf iets te doen binnen het publieke domein" (Vrieling & Verhoeven, 2011, p. 378).

Sociaal schaduwwerk heeft duidelijk verwantschap met ideeën van vermaatschappelijking en de hernieuwde aandacht voor de sociale basis. Het lijkt een schoolvoorbeeld van informele verbindingen tussen individuen en binnen sociale netwerken van waaruit onderlinge solidariteit, gemeenschapsgevoel en ondersteuning tot stand komen. In een beleidscontext die net deze elementen zo sterk benadrukt, zou je dan ook kunnen verwachten dat sociaal schaduwwerk in het middelpunt van de aandacht staat en positief onthaald wordt.

Maar waar burgerinitiatieven zowel in de Nederlandse als de Belgische beleidscontext in de afgelopen jaren op veel positieve aandacht hebben kunnen rekenen (Plovie, 2019; Vrieling & Verhoeven, 2011), genieten de sociaalwerkpraktijken met een etnische, religieuze of politieke dimensie minder (h)erkenning en waardering, terwijl zij feitelijk ook onder deze definitie vallen. Migrantenorganisaties en religieuze organisaties worden door de overheid vaak beoordeeld door de lens van integratie. De vraag of een organisatie bijdraagt aan integratie van migranten in de Belgische of Nederlandse samenleving staat daarbij centraal. Vrees voor het ontstaan van zogenaamde parallelle werelden kan de voedingsbodem zijn voor wantrouwen en voor onwil om deze organisaties te versterken en te ondersteunen. Dit typeert de toenemende verharding in het migratiedebat en de sterkere nadruk op het belang van assimilatie binnen het integratiebeleid (Ponzoni, 2016; Thys & Anciaux, 2019). Als die sentimenten in de politiek en de bredere samenleving overheersen, is er weinig ruimte om de sociaal werkbijdrage van schaduwwerkspelers naar waarde te schatten. Tegelijk zorgt de toenemende diversiteit van de (stedelijke) bevolking – ook wel aangeduid met de term superdiversiteit of hyperdiversiteit – ervoor dat sociaal werkers in de stad steeds meer geconfronteerd worden met hulpvragers van zeer diverse komaf (Vertovec, 2007)

Toenemende diversiteit

De context van toenemende stedelijke diversiteit speelt een rol in het groeiende belang van sociaal schaduwwerk. Om effectief in te kunnen spelen op deze nieuwe verscheidenheid moeten publiek en private dienstverleners hun werkwijzen en oplossingen opnieuw vormgeven (Jennissen, Engbersen, Bokhorst, & Bovens, 2018; Van Robaeyns, Van Ewijk, & Koning, 2019). Waar formele aanbieders soms moeite hebben om personen met een migratieachtergrond te bereiken, kan sociaal schaduwwerk daar vaak juist opvallend goed mee uit de voeten (Debruyne, 2019; Van Dam, Bhutani, Kanmaz, & Raeymaeckers, 2019). Sociaal schaduwwerk, zo toont de literatuur aan, vervult immers met name een belangrijke rol in het bereiken van personen met een migratieachtergrond, al is hun doelgroep daar zeker niet toe beperkt. Bovendien bereikt het

schaduwwerk zeer diverse doelgroepen, bestaande uit vele nationaliteiten – in plaats van enkel de meer gevestigde, grotere migrantengroepen (Debruyne, 2019). Dat doen zij op verschillende manieren, gaande van zelf hulp, zorg of steun bieden tot een brug slaan naar voorzieningen “in de ingewikkelde wereld van gezondheid- en welzijnszorg” (Thys & Anciaux, 2019, p. 77).

SAMENWERKING TUSSEN FORMEEL EN INFORMEEL

Dat samenwerking tussen formele en informele spelers in het belang kan zijn van beide partijen, wordt in het veld onderkend. Voor beide partijen kan samenwerking iets opleveren; bijvoorbeeld als het gaat om toegang tot bepaalde kennis of bepaalde doelgroepen. Spelers in het veld streven soms samenwerking na in de hoop daarmee beter en gericht in te kunnen inspelen op de diversiteit en complexiteit van hulpvragen in de stedelijke samenleving (Bellaart, Achahchah, & Badou, 2019). Een samenspel tussen formele en informele bronnen van ondersteuning sluit bovendien goed aan bij het perspectief van hulpvragers. Die richten zich niet tot *ofwel* formele *ofwel* informele ondersteuning, maar combineren steeds vaker uiteenlopende strategieën om een antwoord te vinden op de welzijnsnoden die ze ervaren. Dit wordt in de literatuur *welfare bricolage* genoemd (Phillimore, Bradby, Knecht, Padilla, & Pemberton, 2019). Juist in superdiverse stadswijken werken formele en informele actoren in het sociaal werk dan ook dichtbij elkaar, rondom dezelfde groepen bewoners. Zij hebben met elkaar te maken, zij dienen vaak een vergelijkbaar belang, en moeten zich tot elkaar verhouden.

Verschillende onderzoekers agenderen het fenomeen sociaal schaduwwerk juist om de overeenkomsten tussen beide duidelijk maken: informele spelers doen net als formele spelers aan sociaal werk, en hanteren daarbij vaak gelijkaardige normatieve kaders. Beide partijen kampen daarbij met vergelijkbare uitdagingen. Ook formele sociaal werkers worstelen soms met de onzichtbaarheid van (de effecten van) hun inspanningen of het verlies aan autonomie door de toenemende focus op beleidsuitvoering. Informalisering – het samenwerken met vrijwilligers, mantelzorgers en ervaringsdeskundigen – is sinds de transities in het sociaal domein bovendien een steeds belangrijker opdracht van het formele sociaal werk.

Tegelijkertijd is de relatie tussen formele en informele spelers in het sociaal werk verre van probleemloos. Spelers in het veld leggen zelf de nadruk op de grote contrasten tussen formeel en informeel sociaal werk, op de verschillen in aanpak en werkwijze (zie o.a. Welschen, Metzke, Haijen, & Rijnders, 2018). Ook is er tussen professionele organisaties en informele schaduwspelers geregeld sprake van wederzijdse onbekendheid en soms wantrouwen, ingegeven door

vooroordelen over elkaars werkwijze, kennis en deskundigheid (Schrooten et al., 2019a; Van Dam et al., 2019; Veldboer & Hoijtink, 2019; Welschen et al., 2018).

Als er wel sprake is van samenwerking ontstaan er overigens geregeld spanningen; rondom de precieze afbakening van wederzijdse verantwoordelijkheden, continuïteit in contacten, onduidelijke communicatie en terugkoppeling over cases. Formele spelers hebben soms zorgen over de kwaliteit en deskundigheid van informele sociaalwerkpraktijken. Er zijn voorbeelden bekend waarin de praktijken in informele settings botsen met het ethisch kader van sociaal werk. Een andere kritiek die vanuit armoedekringen geleverd wordt is dat de hulpverlening dreigt louter caritatief ingevuld te worden (Kanmaz, 2016; Segers, 2012). Informele spelers op hun beurt klagen over een ervaren gebrek aan gelijkwaardigheid in de samenwerking (Al Bdiouni & Nyirahumure, 2019; Welschen et al., 2018).

Spanning kan daarnaast ontstaan doordat spelers vanuit een verschillend perspectief op samenwerking opereren. Hierboven benoemden we al de brugfunctie die sociaal schaduwwerk actoren soms vervullen tussen doelgroepen en formele zorg- en welzijnsvoorzieningen. In deze samenwerkingsvorm fungeren ze als voorportaal naar formele instellingen (Thys & Anciaux, 2019). Dit beeld is herkenbaar in wat Ponzoni (2016) beschrijft als het toegankelijkheidsperspectief. In dat perspectief – dat volgens Ponzoni vooral veel weerklank vindt onder formele spelers en beleidsmakers – hebben informele spelers vooral een instrumentele rol om ervoor te zorgen dat formeel aanbod voor bepaalde doelgroepen beter toegankelijk wordt. Een rol als toeleider naar formele hulp is echter lang niet altijd in lijn met hoe informele spelers zichzelf zien. Sommige informele spelers zien de plek die zij creëren vooral als een alternatieve *safe space*, waar betekenisvolle ontmoeting tussen mensen en empowerment centraal staan (Ponzoni & Distelbrink, 2014). Als een plek waar burgers onder elkaar samen oplossingen vinden, in plaats van dat men wordt doorverwezen “naar een loket” (Welschen et al., 2020b, p. 41).

SCHADUWWERK EN DE OVERHEID

In de relatie tussen de (lokale) overheid en sociaal schaduwwerk is het belang van autonomie versus de behoefte aan ondersteuning een centraal spanningsveld. Hoewel ondersteuning en autonomie niet noodzakelijk tegengesteld hoeven te zijn aan elkaar, wordt dit door spelers in de praktijk wel dikwijls zo ervaren. Veel informele spelers zijn op zoek naar ondersteuning voor hun werking, zo blijkt uit ons onderzoek in België en Nederland. Schrooten et al. (2019b) constateren bijvoorbeeld dat bij veel informele organisaties een sterke behoefte is aan meer

structurele financiering, maar net zozeer aan materiële ondersteuning in de vorm van een vaste locatie of hulp bij werkingskosten (zie Schrooten et al., 2017). Het eerder genoemde onderzoek naar praktijken van sociaal schaduwwerk in Amsterdam Zuidoost bevestigt dat beeld (Welschen et al., 2021). Ook andere vormen van ondersteuning als symbolische erkenning en waardering, het mogelijk maken van professionele ondersteuning of bijdragen aan netwerkversterking zouden hen kunnen versterken. Een aanzienlijk deel van de onderzochte schaduwwerkspelers, zowel in de Belgische als in de Nederlandse onderzoeken, heeft daarnaast een wens om te formaliseren en te professionaliseren (zie bijvoorbeeld Van den Broeck & Schrooten, 2021). Heel wat informele sociaalwerkpraktijken zijn kwetsbaar omdat ze met structurele tekorten aan financiering en met huisvestingsproblemen kampen. Meer (structurele) financiering door de lokale overheid zou in die gevallen helpen. Het onderzoek in Amsterdam Zuidoost liet bovendien zien dat informele spelers en organisaties worstelen met een gebrek aan erkenning op een inhoudelijk niveau. Vanuit hun positie en werkzaamheden beschikken zij over waardevolle kennis over moeilijk bereikbare doelgroepen, ook wel aan te duiden als 'nabije kennis'. Tegelijkertijd ervaren zij onvoldoende dat die kennis wordt gehoord en serieus wordt genomen (Lucas et al., 2021).

Ook de samenwerkingsrelatie tussen sociaal schaduwwerk en de overheid tekent zich door uitdagingen, spanningen en potentiële ongelijkheden. Zo schetsen André en Sacco (2019) bijvoorbeeld dat migrantenorganisaties in Wallonië hoge drempels ervaren bij het aanvragen van financiële ondersteuning; hoger dan andere door burgers gerunde organisaties. De Federatie Wallonië-Brussel stelt bijvoorbeeld de voorwaarde dat activiteiten niet op enkele specifieke (migranten) doelgroepen gericht mogen zijn. De verharding van het migratiedebat heeft er zowel in België als in Nederland voor gezorgd dat zelforganisaties die zich op specifieke migrantendoelgroepen richten met argwaan worden bekeken, en weinig kans maken op (structurele) ondersteuning door de overheid. Daarnaast zijn voor subsidieaanvragen taalvaardigheid en competenties nodig die ervoor zorgen dat bepaalde groepen bij voorbaat al op achterstand staan. De meeste subsidies zijn daarenboven projectmatig van karakter, wat onzekerheid met zich meebrengt omtrent de vernieuwing van de financiering en het uitbouwen van een langetermijnwerking bemoeilijkt.

Bovendien zijn schaduwwerkspelers soms huiverig om ondersteuning te zoeken bij de (lokale) overheid uit angst om hun autonomie – en daarmee hun eigenheid – te verliezen. De voornaamste vrees is dat ze worden ingelijfd in het beleid van de overheid, en als onderdeel van de beleidsagenda worden geïnstrumentaliseerd. Dat kan op gespannen voet staan met de eigen gekozen identiteit en werkwijze van de organisatie. Informele spelers benadrukken dat

juist het ontbreken van bepaalde verantwoordings- of andere administratieve criteria ervoor zorgt dat zij kunnen werken zoals zij werken. Het geeft hun de unieke, onafhankelijke positie die maakt dat juist zij die alternatieve plek van ondersteuning kunnen zijn voor doelgroepen die afstand ervaren in het formele domein. Een initiatiefneemster van een informele Voedselbank uit Amsterdam Noord benadrukt bijvoorbeeld dat zij bezoekers van haar voedseluitgifte nooit vraagt om inkomensbewijzen of andere papieren, juist om zoveel mogelijk drempels en schaamte weg te nemen (persoonlijke communicatie, feb. 2021). Voor sommige informele spelers is de behoefte om zo autonoom mogelijk te blijven de reden waarom zijn bewust financiering weigeren, zo blijkt uit onderzoek van Plovie (2018) naar burgerinitiatieven in Vlaanderen.

SLOTBESCHOUWING

We hebben in dit artikel beargumenteerd dat sociaal schaduwwerk een essentiële bijdrage levert aan de dagelijkse ondersteuning van talloze doelgroepen in België en Nederland. Met name voor mensen die moeilijk toegang hebben tot het formele zorg- en welzijnsaanbod - waaronder bijvoorbeeld (nieuwe) migrantengroepen - dicht het sociaal schaduwwerk een gat dat door formele partijen niet wordt opgevuld. Het vormt daarmee een wezenlijke aanvulling op de infrastructuur van onze verzorgingsstaat, hoewel de noodzaak ervan evengoed kan worden opgevat als een signaal van het tekort van, of het falen van diezelfde verzorgingsstaat.

De overheid stimuleert immers de vermaatschappelijking van zorg, maar aan de andere kant groeit de groep die daar gebruik van moet maken enorm de laatste jaren. Er is inmiddels veel kritiek op het participatie-ideaal, bijvoorbeeld over de grenzen van zelfredzaamheid en de broosheid van netwerken rondom kwetsbare burgers. Uit het recente rapport *Sociaal Domein op Koers* (Kromhout, Van Echtelt, & Feijten, 2020) blijkt dat het helpen participeren van kwetsbare groepen in Nederland eigenlijk helemaal niet goed van de grond is gekomen. Ook maakt het rapport duidelijk dat er grenzen zijn aan zowel de zelfredzaamheid van bewoners als de zorgzame samenleving. Het ideaal van vermaatschappelijking staat haaks op de realiteit waarin veel stedelingen leven. Gebaseerd op onderzoek in Brussel stelt Rebecca Thys (2018) dat de verwachting dat mensen in armoede voor hun zorg- en hulpvragen terecht kunnen bij hun familie of gezin, nauwelijks realistisch is.

Een tweede tekort van de verzorgingsstaat is het nog altijd onvoldoende aansluiten van formele instanties bij diversiteit en in het bijzonder nu ook superdiversiteit. Er is voldoende onderzoek dat aantoont dat er nog altijd sprake is van onderbereik van formele voorzieningen bij inwoners

SOCIAAL SCHADUWWERK: INFORMELE SOCIAALWERKPRAKTIJKEN IN BELGIË EN NEDERLAND

met een migratieachtergrond (Schrooten et al., 2015). De context van wantrouwen en afstand tot de overheid lijkt in Nederland de laatste jaren rap groter te worden, door kwesties als de toeslagenaffaire (Keuzenkamp, 2021).

In een context van afbouwende zorg en onvoldoende afstemming op superdiversiteit handelen burgers in sociaal schaduwwerkinitiatieven dan ook vaak vanuit een noodzaak, omdat ze merken dat andere actoren er niet of onvoldoende in slagen om bepaalde grondrechten te realiseren of een adequaat antwoord te bieden op concrete noden. Vanuit die optiek lijkt het vanzelfsprekend van belang om het sociaal schaduwwerk te erkennen en te versterken, en de samenwerking tussen formele en informele spelers in het sociaal werk te stimuleren. Tegelijk moeten we ervoor waken blind te zijn voor de potentiële negatieve kanten en de risico's van schaduwwerk. Hiernaar is nog meer vervolgonderzoek nodig. Uit ons onderzoek blijkt bovendien dat het versterken van sociaal schaduwwerk geen eenduidige opgave is, maar een opgave die is omgeven door gevoeligheden en potentiële spanningen. Het door ons verrichte onderzoek is beschrijvend en agenderend en biedt vooralsnog onvoldoende handvatten om concrete aanbevelingen voor deze versterking te doen.

In plaats daarvan is het vooral van belang om zorgvuldig te verkennen hoe sociaal schaduwwerkers zelf denken dat zij het beste ondersteund en versterkt kunnen worden, en onder welke criteria zij met formele partijen zouden willen samenwerken. Dat komt in de buurt van wat Ponzoni en Pels het *local empowerment* perspectief noemen: een perspectief waarbij zelforganisaties weliswaar ondersteund worden, maar met behoud van ruimte voor het eigen perspectief en de eigen potentie van die zelforganisatie (Ponzoni & Pels, 2016). Het is de uitdaging voor (lokale) overheden en formele welzijnsorganisaties om de rol van sociaal schaduwwerk te erkennen, waarderen, en te ondersteunen en tegelijkertijd de autonomie en eigenheid van het schaduwwerk te waarborgen.

DISCLOSURE OF INTEREST

De auteurs verklaren geen belangenconflicten te hebben.

FINANCIERING

De Belgische onderzoeksprojecten die aan de basis liggen van dit artikel werden financieel ondersteund via de middelen voor Praktijkgericht Wetenschappelijk Onderzoek (PWO) van Odisee, ter beschikking gesteld door de Vlaamse Overheid.

De Nederlandse onderzoeksprojecten die aan de basis liggen van dit artikel werden financieel ondersteund vanuit middelen van de Werkplaats Sociaal Domein Amsterdam en omgeving, een partnerschap tussen de Hogeschool van Amsterdam, het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport en gemeenten in de regio Amsterdam.

NOTEN

1 De term 'schaduw' is er bij Schrooten et al. (2019a) primair op gericht om de relatieve onzichtbaarheid onder de aandacht te brengen. Tegelijkertijd roept de connotatie interessante vragen en mogelijk negatieve associaties op, zie daarvoor Welschen et al. (2020a).

LITERATUUR

- Al Bdiouni, A., & Nyirahumure, A. (2019). De blik van het Minderhedenforum. In M. Schrooten, R. Thys, & P. Debruyne (Eds.), *Sociaal schaduwwerk: Over informele spelers in het welzijnslandschap* (pp. 86–92). Politeia.
- André, G., & Sacco, M. (2019). Etnisch-culturele organisaties en publieke financieringsmogelijkheden in de Federatie Wallonië-Brussel. In M. Schrooten, R. Thys, & P. Debruyne (Eds.), *Sociaal schaduwwerk: Over informele spelers in het welzijnslandschap* (pp. 293–298). Politeia.
- Bellaart, H., Achahchah, J., & Badou, M. (2019). *Duurzame bruggen bouwen: Onderzoek naar samenwerking tussen lokale migrantenorganisaties en formele instellingen*. KIS.
- Borell, K., & Gerdner, A. (2011). Hidden voluntary social work: A nationally representative survey of Muslim congregations in Sweden. *British Journal of Social Work*, 41(5), 968–979. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcr002>.
- De Bie, M. (2011). Sociaal werk: Een praktijk, een wetenschap en een beroep. In *Welzijn en zorg in Vlaanderen: Wegwijzer voor de sociale sector 2011-2012* (pp. 331–340). Wolters Kluwer.
- Debruyne, P. (2019). De Mangoboom in Bloei: Aankomstinfrastructuur en de bouwstenen van nabijheidspolitiek. In M. Schrooten, R. Thys, & P. Debruyne (Eds.), *Sociaal schaduwwerk. Over informele spelers in het welzijnslandschap* (pp. 166–172). Politeia.
- Deleu, H., Schrooten, M., & Hermans, K. (2021). Hidden homelessness: A scoping review and avenues for further inquiry. *Social Policy & Society*.
- Engbersen, G., & Lupi, T. (2015). *Het belang van slow social work: Op zoek naar nieuwe welzijnsfuncties in Rotterdam*. Platform31.

- Fretwell, N., Osgood, J., O'Toole, G., & Tsouroufli, M. (2018). Governing through trust: Community-based link workers and parental engagement in education. *British Educational Research Journal*, 44(6), 1047–1063. <https://doi.org/10.1002/berj.3478>.
- Grosfeld, T. (20 September 2019). Zij staan dag en nacht klaar voor Marokkaanse vrouwen in Nieuw-West. *Het Parool*.
- Hernández-Plaza, S., Alonso-Morillejo, E., & Pozo-Muñoz, C. (2006). Social support interventions in migrant populations. *British Journal of Social Work*, 36(7), 1151–1169. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bch396>.
- IASSW General Assembly, & IFSW General Meeting. (2014, July). Global Definition of Social Work—IASSW-AIETS.org. *International Association of Schools of Social Work (IASSW)*. <https://www.iassw-aiets.org/global-definition-of-social-work-review-of-the-global-definition/>.
- Jennissen, R., Engbersen, G., Bokhorst, M., & Bovens, M. (2018). *De nieuwe verscheidenheid: Toenemende diversiteit naar herkomst in Nederland*. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Kanmaz, M. (2016). *Give her a break! Armoede en uitsluiting bij vrouwen met een migratieachtergrond*. Minderhedenforum.
- Keuzenkamp, S. (2021). Informateurs, luister naar gedupeerden én naar ervaringsdeskundigen. *SocialeVraagstukken.Nl*. <https://www.socialevraagstukken.nl/informateurs-luister-naar-gedupeerden-en-naar-ervaringsdeskundigen/>.
- Koops, H., & Kwekkeboom, M. H. (2005). *Vermaatschappelijking in de zorg: Ervaringen en verwachtingen van aanbieders en gebruikers in vijf gemeenten*. Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kromhout, M., Van Echtelt, P., & Feijten, P. (2020). *Sociaal domein op koers? Verwachtingen en resultaten van vijf jaar decentraal beleid*. Sociaal en Cultureel Planbureau.
- La Cour, A., & Højlund, H. (2008). Voluntary social work as a paradox. *Acta Sociologica*, 51(1), 41–54. <https://doi.org/10.1177/0001699307086817>.
- Lucas, P., Hoijtink, M., Welschen, S., & Veldboer, L. (2021). Naast ervaringskennis moeten we ook 'nabije kennis' erkennen. *SocialeVraagstukken.Nl*. <https://www.socialevraagstukken.nl/naast-ervaringskennis-moeten-we-ook-nabije-kennis-erkennen/>.
- Nobbe, E., & Schrooten, M. (2021). Brussels Burgerplatform steunt vluchtelingen, en vult leemte overheid. *SocialeVraagstukken.Nl*. <https://www.socialevraagstukken.nl/brussels-burgerplatform-steunt-vluchtelingen/>.
- Phillimore, J., Bradby, H., Knecht, M., Padilla, B., & Pemberton, S. (2019). Bricolage as conceptual tool for understanding access to healthcare in superdiverse populations. *Social Theory & Health*, 17(2), 231–252. <https://doi.org/10.1057/s41285-018-0075-4>.

- Plovie, E. (2018). De overheid worstelt met de stem van kritische burgers: Onderzoek brengt burgerinitiatief in kaart. *Sociaal.Net*. <https://sociaal.net/achtergrond/burgerinitiatief-in-kaart/>.
- Plovie, E. (2019). Burgers in beweging. In M. Schrooten, R. Thys, & P. Debruyne (Eds.), *Sociaal schaduwwerk. Over informele spelers in het welzijnslandschap* (pp. 31–44). Politeia.
- Ponzoni, E. (2016). *Creating Space: Enabling inclusion in social policy through participatory research*. Vrije Universiteit Amsterdam.
- Ponzoni, E., & Distelbrink, M. (2014). *Opvoedsteun in de buurt: Schakelen tussen formele en informele voorzieningen*. KIS.
- Ponzoni, E., & Pels, T. (2016). The role of immigrant organisations in the transforming welfare state: revealing blind spots in the Netherlands. In E. Ponzoni (Ed.), *Creating Space: Enabling Inclusion in Social Policy through Participatory Research*.
- Pradolini, M., & Coppieters, O. (2019). KSC City Pirates, méér dan een club. In M. Schrooten, R. Thys, & P. Debruyne (Eds.), *Sociaal schaduwwerk: Over informele spelers in het welzijnslandschap* (pp. 139–144). Politeia.
- Ramakrishnan, S. K., & Bloemraad, I. (Eds.), (2008). *Civic hopes and political realities: Immigrants, community organizations, and political engagement*. Russell Sage Foundation.
- Roose, R., Spierts, M., & Hoijtink, M. (2020). Wat is sociaal werk in de huidige tijd? In M. Van Pelt, R. Roose, M. Hoijtink, M. Spierts, & L. Verharen (Eds.), *Professionalisering van sociaal werk: Theorie, debat en praktijk in Nederland en Vlaanderen* (pp. 23–36). Coutinho.
- Sannen, L. (2003). *Drempels naar welzijnsvoorzieningen: De cliënt aan het woord. Literatuurstudie en diepte-interviews bij kansarmen en etnisch-culturele minderheden*. HIVA.
- Schrooten, M., & Meeus, B. (2020). The possible role and position of social work as part of the arrival infrastructure. *European Journal of Social Work*, 23(3), 414–424. <https://doi.org/10.1080/13691457.2019.1688257>.
- Schrooten, M., Withaecx, S., Geldof, D., & Lavent, M. (2015). *Transmigratie. Hulp verlenen in een wereld van superdiversiteit*. Acco.
- Schrooten, M., Thys, R., & Nolf, E. (2017). Zelforganisaties in het Brusselse lokaal sociaal beleid. In P. Raeymaeckers, C. Noël, D. Boost, C. Vermeiren, J. Coene, & S. Van Dam (Eds.), *Tijd voor sociaal beleid. Armoedebestrijding op lokaal niveau* (pp. 119–136). Acco.
- Schrooten, M., Thys, R., & Debruyne, P. (2019a). Sociaal schaduwwerk in de spotlights. In M. Schrooten, R. Thys, & P. Debruyne (Eds.), *Sociaal schaduwwerk: Over informele spelers in het welzijnslandschap* (pp. 11–28). Politeia.
- Schrooten, M., Thys, R., & Debruyne, P. (Eds.), (2019b). *Sociaal schaduwwerk. Over informele spelers in het welzijnslandschap*. Politeia.

- Segers, R. (Ed.), (2012). *Buren zoals we ze (niet) kennen: Moslims en niet-moslims onderaan de ladder*. Motief vzw.
- Thys, R. (2018). *De zorgkracht van persoonlijke netwerken: Een onderzoek naar de aanwezigheid van ondersteuning en zorg in het sociaal netwerk van vijf groepen Brusselaars*. Kenniscentrum Welzijn, Wonen, Zorg & Inclusief Brussel.
- Thys, R., & Anciaux, B. (2019). Etnisch-culturele organisaties in Vlaanderen en Brussel. Onopgemerkt bouwen aan betere levensomstandigheden in de Belgische samenleving. In M. Schrooten, R. Thys, & P. Debruyne (Eds.), *Sociaal schaduwwerk. Over informele spelers in het welzijnslandschap* (pp. 65–79). Politeia.
- Van Dam, S., Bhutani, S., Kanmaz, M., & Raeymaeckers, P. (2019). Netwerken tussen etnisch-culturele verenigingen en welzijns- en zorgvoorzieningen: Een weg van versterking. In M. Schrooten, R. Thys, & P. Debruyne (Eds.), *Sociaal schaduwwerk: Over informele spelers in het welzijnslandschap* (pp. 203–216). Politeia.
- Van den Broeck, J., & Schrooten, M. (2021). Samen Voor Morgen bouwt aan een stad voor iedereen: Interview met Ghizlane Zaid. In J. Van den Broeck, S. Degraeve, J. Claeys, M. Huysmans, & H. Stiens (Eds.), *Stemmen voor de stad: Perspectieven op stedelijk sociaal werk* (pp. 101–113). Politeia.
- Van den Toorn, J., Davelaar, M., Hamdi, A., Reches, L., & van Keulen, M. (2020). *Omvang en karakter van de maatschappelijke activiteiten van levensbeschouwelijke organisaties in Rotterdam*. Verwey-Jonker Instituut.
- Van Ewijk, H. (2009). Citizenship based social work. *International Social Work*, 52(2), 167–179.
- Van Pelt, M., & Repetur, L. (2018). *De sociale basis: Terug van weggeweest*. Movisie.
- Van Robaeyns, B., Van Ewijk, H., & Koning, M. (2019). Superdiversiteit en sociaal werk. In M. Tirions, P. Raeymaeckers, A. Cornille, S. Gibens, J. Boxstaens, & Y. Postma (Eds.), *#sociaal werk* (pp. 439–457). Acco.
- Vandeurzen, J. (2014). *Beleidsnota 2014-2019. Welzijn, volksgezondheid en Gezin*. Kabinet van Jo Vandeurzen, Vlaams minister van Welzijn, Volksgezondheid en Gezin.
- Veldboer, L., & Hoijtink, M. (2019, April 17). Hybridisering van wijkteams en vrijwilligersinitiatieven lijkt nog ver weg. *Sociale vraagstukken.NL*.
- Vertovec, S. (2007). Super-diversity and its implications. *Ethnic and Racial Studies*, 30(6), 1024–1054.
- Vrieling, M., & Verhoeven, I. (2011). Burgerinitiatieven en de bescheiden overheid. *Beleid En Maatschappij*, 38(4), 377–387.
- Welschen, S., & de Lange, M. (2021). *Ondersteuning van informeel sociaal werk in de Jan Majenbuurt*. Hogeschool van Amsterdam.

- Welschen, S., Metze, R., Haijen, J., & Rijnders, J. (2018). *Met elkaar of naast elkaar? Wijkteamprofessionals en informele krachten in Oud Noord over kwesties bij de gezamenlijke ondersteuning aan huishoudens in kwetsbare posities*. Hogeschool van Amsterdam.
- Welschen, S., Lucas, P., Hoijtink, M., & Veldboer, L. (2020a). *Licht op sociaal schaduwwerk: Literatuurstudie naar (Nederlandse) informele sociaalwerkpraktijken die plaatsvinden onder de radar*. Hogeschool van Amsterdam.
- Welschen, S., Lucas, P., Von Meyenfeldt, L., Hoijtink, M., Rijnders, J., & Veldboer, L. (2020b). *Toegankelijkheid in divers perspectief. Bewoners, verbinders en professionals over de sociale basis in een ontwikkelbuurt. Eindrapportage onderzoek toegankelijkheid basisvoorzieningen Geuzenveld, Amsterdam*. Werkplaats Sociaal Domein Amsterdam en omgeving.
- Welschen, S., Lucas, P., & Hoijtink, M. (2021). *Sociaal schaduwwerk in een wijk in Amsterdam Zuidoost: Een onderzoek naar 'informele' sociaal werkpraktijken' in Holendrecht*. Hogeschool van Amsterdam, Lectoraat Stedelijk Sociaal Werken.